

WAITING FOR A VISA

અનુવાદ
ડૉ.વિકલ્પ રમેશચંદ્ર કોટવાલ

B. R. Lumbard

ઉપોદ્ધાત

(૨૨/૨૩ એપ્રિલ, ૨૦૨૦)

પાશ્ચાત્ય દેશોના પ્રભાવથી ધીરેધીરે ભારતમાં આત્મકથાઓ લખવાનો રિવાજ શરુ થયો. ભારતના મહાન વ્યક્તિત્વો પણ પોતાની જીવનચર્યા, પોતાનો જીવનપથ, પોતાનું જીવનસાફલ્ય હવે જીવનવૃત્તાંતમાં ઉતારતા થયા. આમાંના કેટલાંક જીવનવૃત્તાંતો ભાષા સાહિત્યના શિખરે બેઠા તો કેટલાંક નૈતિકતાના માપદંડો તરીકે સ્વીકારાયા. સમાજ તેમાંથી માર્ગદર્શન મેળવતો ગયો. આ વહેણમાં અમુક જીવનકથાઓ વિસરાઈ ગઈ, કહી કે ધ્યાને જ ન લેવાઈ. ઇતિહાસે એને આડે હાથ ધરી દીધો. તેમની હયાતી છતાં તેમના અસ્તિત્વને સ્વીકારાયું નહિ.

આવું જ એક વિસરાયેલું, ધ્યાને ન લેવાયેલું આ વહેણનું મોતી એટલે બાબાસાહેબનું જીવનવૃત્તાંત. કહેવાતો સભ્ય સમાજ તેમને ક્યારે સ્વીકારશે? સ્વીકારશે પણ ખરો? આ મનોવ્યથા વ્યક્ત કરતી આત્મકથા તેમણે લખવાની શરુઆત કરી, 'Waiting for a visa'ના શિર્ષક હેઠળ. અલબત્ત, તેને પૂરી ન કરી શક્યા.

ગાંધીજીની *સત્યના પ્રયોગો*, નર્મદની *મારી હકીકત*, ડૉ.અબ્દુલ કલામની *અગન યંખ*, નેલ્સન મંડેલાની *Long Walk to Freedom* અને આવી બીજી કેટલીય આત્મકથાઓને જીભને ટેરવે રાખતો ભારતીય નાગરિક આંબેડકરજીની આ આત્મકથાને વાંચવાથી તો ઠીક, તેની હયાતીથી પણ અજાણ રહ્યો. કારણ, ઇતિહાસનું પક્ષપાતી વલણ, સાહિત્યએ તેની સાથે રાખેલી આભડછેટ. પરંતુ તેનું વિષયવસ્તુ એટલું વસ્તુલક્ષી અને નિરપેક્ષ કે ભલે આપણા દેશે તેને ન અપનાવી, પણ પરદેશે તો તેની કદર કરી. અમેરિકાની કોલમ્બિયા યુનિવર્સિટીએ તેમાં ભારતીય સમાજની તાસીર જોઈ તેને પોતાના અભ્યાસમાં સમાવી. *Waiting for a visa* ત્યાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે સ્વીકારાઈ.

વર્ષો વીત્યા પણ ભારત આ સાહિત્યના વાંચનથી વંચિત જ રહ્યો અને ખાસ કરીને ગુજરાત તો તેનાથી જોજનો દૂર રહ્યું. આ સાહિત્યિક આભડછેટથી છેલ્લા કેટલાયે સમયથી અકળામણ થઈ રહી હતી. અકળામણ વધી ગઈ ત્યારે નક્કી કર્યું કે આ આત્મકથાને લોકભોગ્ય ગુજરાતી ભાષામાં ઢાળીએ. આંબેડકરજીનું લખાણ હોય અને તેમાં પ્રયોગ કરવાનું વિચારવું, એ વિચાર પોતાનામાં જ એક સાહસ છે. સ્વાભાવિક છે કે મને મારી આ માટેની કાબેલિયત પર શંકા ગઈ. છતાં સાહસ કર્યું અને લાંબી મજલ કાપી તેનો ગુજરાતી ભાષામાં તરજુમો તૈયાર કર્યો. આ દિશામાં ગુજરાતી ભાષામાં કોઈ પ્રમાણિક પ્રયત્નો હજુ સુધી ધ્યાને આવ્યા નથી અને એટલે આ તરજુમાને આવા પહેલા પ્રયત્ન તરીકે હું જોઈશ.

આ તરજુમો તરજુમિયું ન બની જાય તે સારુ અમુક જગ્યાઓએ ભાષાકીય છૂટછાટ લીધેલ છે જે કોઈ પણ અનુવાદકે લેવાની રહે જ. ક્યાંક અંગ્રેજી શબ્દો યથાવત રખાયા છે જેથી મૂળ લખાણનો ભાવ વધુ યોગ્ય રીતે રજૂ કરી શકાય.

અથાગ પ્રયત્નો બાદ આ કામ પાર પાડ્યું છે તેથી આ પ્રત મેળવનાર વ્યક્તિઓને ખાસ અરજ કે અનુવાદક અને પ્રકાશકનું નામ આમાંથી કાઢીને તેનો જશ લેવાની હરકત ન કરવી. અનુવાદકની બૌદ્ધિક સંપદાને માન આપવું. આ લખાણ કોઈ વાણિજ્યિક હેતુ માટે નથી તેથી તેનો તે રીતે ઉપયોગ ન કરવો, જે થયાના કિસ્સામાં પ્રકાશકને યોગ્ય કાનૂની પગલાં લેવાની ફરજ પડશે. સાધનસંપન્ન વ્યક્તિઓને આહ્વાન છે કે આ પ્રતની પ્રિન્ટ લઈ શક્ય તેટલા વધુ વાચકો સુધી પહોંચાડશો તો લખાણ પાછળનો હેતુ વ્યાપક રીતે સિદ્ધ કરી શકાશે.

- ડૉ. વિકલ્પ રમેશચંદ્ર કોટવાલ
(સંવિધાન પબ્લીકેશન્સ)

WAITING FOR A VISA

by Dr.Bhimrao Ramji Ambedkar

(આ લખાણ લગભગ ૧૯૩૫/૧૯૩૬ના વર્ષોમાં લખાયેલ હોવાનું માનવામાં આવે છે)

વિદેશીઓ ચોક્કસથી અસ્પૃશ્યતાના અસ્તિત્વને જાણે છે. પરંતુ તેની નજીક ન હોવાના કારણે તે વાસ્તવિકતાએ કેટલી દમનકારી છે તેનો અહેસાસ કરી શકતા નથી. તેમના માટે એ સમજવું મુશ્કેલ છે કે અમુક અસ્પૃશ્યો કઈ રીતે એવા ગામની સીમાએ રહી શકે કે જે ગામમાં વિશાળ સંખ્યામાં હિંદુઓ રહેતા હોય; કઈ રીતે તેઓ તે ગામને ગંદકીથી મુક્ત કરવા દરરોજ ગામમાં જઈ શકે; કઈ રીતે તેઓ હિંદુઓના દરવાજે વધેલો ખોરાક માંગવા જઈ શકે; કઈ રીતે તેઓ દૂર રહીને હિંદુ વાણિયાની દુકાનેથી મસાલા અને તેલ ખરીદી શકે; કઈ રીતે તેઓ બધી રીતે ગામને પોતાનું ઘર માનીને પણ ગામના કોઈ વ્યક્તિને અડક્યા વગર તેમજ કોઈને અડકવા દીધા વગર રહી શકે.

સમસ્યા એ છે કે જાતિવાદી હિંદુઓ દ્વારા અસ્પૃશ્યો સાથે કેવું વર્તન કરવામાં આવે છે તેને કઈ શ્રેષ્ઠ રીતે દર્શાવી શકાય. સામાન્ય વર્ણન અથવા ઘટનાઓ અને તેમની સાથે કરવામાં આવતા વર્તનની નોંધ એ બે રીતો છે જેના દ્વારા આ કરી શકાય. મને લાગે છે કે બીજી રીત પહેલી રીત કરતાં વધુ અસરકારક સાબિત થશે. દ્રષ્ટાંતો પસંદ કરતી વખતે મેં આંશિક રીતે મારા અને આંશિક રીતે અન્યોના અનુભવોને ઉપયોગમાં લીધાં છે. મારા જીવનમાં જે ઘટનાઓ ઘટી છે તેનાથી હું શરૂઆત કરું છું.

VIKALP KOTWAL

પ્રકરણ - ૧

[કોરેગાંવની બાળપણની મુસાફરી એક ખરાબ સ્વપ્ન બની જાય છે]

અમારું કુટુંબ મૂળ રીતે બોમ્બે પ્રેસિડેન્સીના રત્નાગીરી જીલ્લાના દાપોલી તાલુકાનું હતું. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના શાસનની શરૂઆતથી મારા પૂર્વજોએ તેમનો વારસાગત વ્યવસાય છોડીને કંપનીના લશ્કરની સેવામાં જોડાઈ ગયા હતાં. મારા પિતાએ તે પરંપરા જાળવી અને તેઓ પણ લશ્કરની સેવામાં જોડાયા. તેઓ અધિકારીના હોદ્દા સુધી આગળ વધ્યા અને જ્યારે નિવૃત્ત થયા ત્યારે સૂબેદાર હતા. નિવૃત્તિ સમયે સ્થાયી થવાના વિચાર સાથે મારા પિતા અમારા પરિવારને દાપોલી લઈ ગયા. પરંતુ કોઈ કારણોસર મારા પિતાએ વિચાર બદલ્યો. અમે દાપોલી છોડી સતારા સ્થાયી થયા જ્યાં અમે વર્ષ ૧૯૦૪ સુધી રહ્યા.

પહેલો પ્રસંગ જેટલો મને યાદ છે, હું નોંધી રહ્યો છું. તે લગભગ વર્ષ ૧૯૦૧માં થયો હતો કે જ્યારે અમે સતારા હતા. ત્યાં સુધીમાં મારા માતા મૃત્યુ પામી ચૂક્યા હતા. મારા પિતા સતારા જીલ્લાના ખતાવ તાલુકાના કોરેગાંવ ખાતે કેશિયર તરીકે સેવા આપી રહ્યા હતા કે જ્યાં બોમ્બે સરકારે તળાવ ખોદવાની કામગીરી શરૂ કરી હતી. ત્યાં હજારો લોકો દુષ્કાળથી મરી રહ્યા હતા, આવી કામગીરીનો હેતુ ત્યાંના લોકોને રોજગારી પૂરી પાડવાનો હતો.

જ્યારે મારા પિતા ગયા ત્યારે તેઓ મને, મારા ભાઈને કે જે મારા કરતાં મોટો હતો, અને મારા સૌથી મોટા બહેન(કે જે મૃત હતા)ના બે દીકરાને મારા ફોઈ અને અમુક માયાળુ પાડોશીઓને સોંપતા ગયા હતા. મારી જાણમાં હોય તેવા લોકોમાં મારા ફોઈ સૌથી માયાળુ આત્મા હતા. પણ તે અમારા માટે કોઈ કામના ન હતા. તેઓ થોડા ઠીંગણા હતા અને તેમને પગમાં થોડી તકલીફ હતી જેના લીધે તેમના માટે કોઈની મદદ વગર હરવુંફરવું ખૂબ મુશ્કેલ હતું. ઘણીવાર તેમને ઊંચકવા પડતા. મારે બહેનો હતી. તે પરણેલી હતી અને તેમના પરિવાર સાથે દૂર રહેતી હતી.

ખોરાક રાંધવો એ અમારા માટે સમસ્યા બની ગઈ કારણકે લાચારીના કારણે અમારા ફોઈ તે કરી શકતા નહિ. અમે ચાર બાળકો શાળાએ જતા અને અમારો ખોરાક જાતે જ રાંધતા. અમે રોટલી નહોતા બનાવી શકતા. તેથી અમે પુલાવ પર જીવતા કારણકે તે બનાવવું સૌથી સરળ હતું. તેમાં ચોખા અને મટનને મિક્સ કરવાથી વધુ કંઈ કરવાનું નથી હોતું.

કેશિયર હોવાના કારણે મારા પિતા સ્ટેશન છોડીને અમને સતારા મળવા આવી શકે તેમ ન હતા તેથી તેમણે અમને પત્ર લખીને કોરેગાંવ બોલાવ્યા અને તેમની સાથે ઉનાળુ વેકેશન વિતાવવા કહ્યું. અમે બાળકો આ ઉમેદથી ખૂબ ઉત્સાહિત થઈ ગયા, ખાસ કરીને તો એટલા માટે કે ત્યારસુધી અમે કોઈએ રેલવે ટ્રેન જોઈ ન હતી.

ખૂબ તૈયારીઓ કરાઈ. પ્રવાસ માટે અંગ્રેજી સ્ટાઈલના નવા શર્ટ, મોતીઓ જડિત ટોપીઓ, નવા જૂતાં, નવી સિલ્ક બોર્ડરવાળી ધોતીઓના ઓર્ડર આપવામાં આવ્યા. મારા પિતાએ અમને અમારા પ્રવાસ માટેની બધી વિગતો આપી અને કહ્યું કે અમે તેમને અમારો પ્રવાસ શરૂ કરવાનો દિવસ જણાવીએ જેથી તેઓ અમને કોરેગાંવ લઈ જવા માટે પોતાના ચપરાસીને રેલવે સ્ટેશન મોકલી શકે. આયોજન મુજબ હું, મારો ભાઈ અને મારા બહેનનો અંકે દીકરો સતારા જવા નીકળ્યા. અમારા ફોઈને અમે પાડોશીઓને સોંપતા ગયા કે જેમણે તેમની દેખભાળ કરવાનું વચન આપ્યું હતું.

રેલવે સ્ટેશન અમારા ઘરથી દસ માઈલ દૂર હતું અને અમને સ્ટેશન લઈ જવા માટે ઘોડાગાડી બોલાવવામાં આવી હતી. અમે ખાસ પ્રવાસ માટે બનાવેલ નવા કપડાં પહેરેલાં હતા. અમે ખૂબ આનંદ સાથે નીકળ્યા પરંતુ આ આનંદ અમારા ફોઈના રુદ્ધનથી ઘેરાયેલો હતો, અમારા ફોઈ જે અમારા અલગ પડવાના દુઃખથી લગભગ લોથપોથ થઈ ચૂક્યા હતા.

જ્યારે અમે સ્ટેશન પહોંચ્યા, મારા ભાઈએ ટિકિટો ખરીદી તેમજ મને અને મારી બેનના ભાઈને પોકેટ મની તરીકે બે આના આપ્યા, જે અમે અમારી ઈચ્છા મુજબ વાપરી શકીએ. અમે એકદમ જ અમારા વૈભવી પ્રવાસની કલ્પનામાં સરી પડ્યા અને બંનેએ શરૂઆતમાં જ લીંબુ સરખત મંગાવ્યો. થોડીવાર પછી ટ્રેનની સીટી વાગી. અમે પાછળ રહી જવાની બીકે જલ્દીથી ટ્રેનમાં ચડી ગયા. અમને મસુર ઉતરવાનું કહ્યું હતું કે જે કોરેગાંવથી સૌથી નજીકનું રેલવે સ્ટેશન છે.

ટ્રેન સાંજે અંદાજે પાંચ વાગ્યે મસુર પહોંચી અને અમે અમારા સમાન સાથે નીચે ઉતર્યા. ટ્રેનમાંથી જે મુસાફરો ઉતર્યા હતા તે બધા થોડી મિનિટોમાં જ તેમના મુકામે પહોંચવા માટે જતા રહ્યા. અમે બાળકો પ્લેટફોર્મ પર મારા પિતા અથવા જે નોકરને તેમણે મોકલવાનું વચન આપ્યું હતું તેમને શોધતા રહ્યા. લાંબા સમય સુધી અમે રાહ જોઈ પણ કોઈ આવ્યું નહિ. એક કલાક વીત્યો અને સ્ટેશન માસ્ટર પૂછપરછ માટે આવ્યા. તેમણે અમારી ટિકિટો માંગી. અમે તે તેમને બતાવી. તેમણે અમને પૂછ્યું કે અમે શેની રાહ જોઈ રહ્યા હતા.

અમે તેમને કહ્યું કે અમારે કોરેગાંવ જવાનું છે અને અમે અમારા પિતા અથવા તેમના નોકરના આવવાની રાહ જોઈ રહ્યા છીએ પરંતુ બેમાંથી કોઈ પણ આવ્યું નથી અને અમને ખ્યાલ નથી કે કોરેગાંવ કઈ રીતે પહોંચવું. અમે સરસ કપડાં પહેરેલા બાળકો હતા. અમારા કપડાં કે વાતો પરથી કોઈને ન લાગે કે અમે અસ્પૃશ્યોના બાળકો છીએ. સ્ટેશન માસ્ટર એ બાબતે ચોક્કસ હતા કે અમે બ્રાહ્મણ બાળકો છીએ અને તે અમારી અવદશા જોઈને દુઃખી થયા.

હિંદુઓમાં જે સામાન્ય રીતે જોવા મળે છે તેમ તેમણે અમને પૂછ્યું કે અમે કોણ છીએ! એક પણ ક્ષણનો વિચાર કર્યા વગર મેં જવાબ આપ્યો કે અમે મહાર છીએ. (મહાર એ સમુદાયોમાંનાઓ એક છે જેને બોમ્બે પ્રેસિડેન્સીમાં અસ્પૃશ્ય ગણવામાં આવે છે) તે અવાક રહી ગયા. તેમનો ચહેરો અચાનક બદલાઈ ગયો. અમે જોઈ શકતા હતા કે ઘૂણાની વિચિત્ર લાગણી તેમના પર હાવી થઈ ગઈ. જેવો તેમણે મારો જવાબ સાંભળ્યો તેઓ તેમના સ્ક્રમમાં ચાલ્યા ગયા અને અમે જ્યાં હતા ત્યાં જ ઉભા રહ્યા. પંદરથી વીસ મિનિટ વીતી ગઈ; સૂર્ય આથમી રહ્યો હતો. અમારા પિતા આવ્યા ન હતા, ન તેમણે તેમના નોકરને મોકલ્યો હતો અને હવે સ્ટેશન માસ્ટર પણ અમને છોડીને ચાલ્યા ગયા હતા. અમે મૂંઝવણમાં મૂકાઈ ગયા હતા અને પ્રવાસની શરૂઆતમાં જે ઉમંગ અને આનંદ અમે અનુભવી રહ્યા હતા, તેની જગ્યાએ હવે અત્યંત દુઃખની લાગણી આવી ગઈ હતી.

અડધા કલાક બાદ સ્ટેશન માસ્ટર આવ્યા અને અમને પૂછ્યું કે અમે શું કરવા ઈચ્છીએ છીએ. અમે કહ્યું કે જો અમને બળદગાડું ભાડે મળે તો અમે કોરેગાંવ જઈ શકીએ અને જો તે વધુ દૂર ન હોય તો અમે હમણાં જ નીકળવા ઈચ્છીશું. ત્યાં ભાડે જવા માટે ઘણાં બળદગાડા હતાં. પરંતુ મારો સ્ટેશન માસ્ટરને જવાબ કે અમે મહાર છીએ તે ગાડાવાળાઓ સુધી પહોંચી ગયો હતો અને તેમાંના એક પણ અભડાઈ જવાની પીડા ભોગવવા તથા અસ્પૃશ્ય વર્ગના મુસાફરોને લઈ જઈ પોતાની ગરિમાને નુકસાન પહોંચાડવા તૈયાર ન હતા. અમે બે ગણું ભાડું આપવા તૈયાર હતા પરંતુ અમે જોયું કે પૈસા કામ નહોતા લાગી રહ્યા.

સ્ટેશન માસ્ટર જે અમારા માટે વાટાઘાટો કરી રહ્યા હતા તે શાંત ઉભા રહી ગયા. તે નહોતા જાણતા કે શું કરવું! અચાનકથી લાગ્યું કે એમના મગજમાં વિચાર આવ્યો અને તેમણે અમને પૂછ્યું, “તમે ગાડું ચલાવી શકશો?” અમને લાગ્યું કે તેઓ અમારી તકલીફનું સમાધાન શોધી રહ્યા હતા, અમે બૂમ પાડીને કહ્યું, “હા, અમે કરી શકીશું.” તે જવાબ સાથે તે ગયા અને અમારા વતી રજૂઆત કરી કે અમે ગાડાવાળાને બે ગણું ભાડું ચૂકવીશું અને ગાડું ચલાવીશું અને પ્રવાસ દરમિયાન ગાડાવાળાએ ગાડા સાથે પગે ચાલવાનું રહેશે. એક ગાડાવાળાએ તે મંજૂર રાખ્યું કારણકે આનાથી તેને ભાડું કમાવાની તક મળી અને તે અભડાવાથી પણ બચી ગયો.

સાંજના ૬:૩૦ વાગ્યા હતા જ્યારે અમે પ્રવાસ શરૂ કરવા તૈયાર હતા. પરંતુ અંધારા પહેલા અમે કોરેગાંવ પહોંચીશું તેની ખાતરી ન મળે ત્યાં સુધી અમે સ્ટેશન છોડવા બાબતે ચિંતાતુર હતા. તેથી અમે ગાડાવાળાને અંતર તેમજ કોરેગાંવ પહોંચવામાં કેટલો સમય લાગશે તે વિષે પ્રશ્નો કર્યા. તેણે અમને ખાતરી આપી કે ત્રણ કલાકથી વધુ સમય નહિ લાગે. એની વાત પર વિશ્વાસ મૂકીને અમે અમારો સામાન ગાડામાં મૂક્યો, સ્ટેશન માસ્ટરનો આભાર માન્યો અને ગાડામાં બેસી ગયા. અમારામાંથી એકે ગાડું સંભાળ્યું. ગાડું ચાલ્યું અને ગાડાવાળો અમારી સાથે ચાલતો થયો.

સ્ટેશનથી થોડા આગળ એક નદી વહેતી હતી. તે મોટાભાગે સૂકી હતી સિવાય કે અમુક જગ્યાઓએ, કે જ્યાં પાણી ભરેલું હતું. ગાડાવાળાએ અમને કહ્યું કે અમારે ત્યાં વિસામો લઈને જમી લેવું જોઈએ કારણકે આગળ રસ્તે કદાચ પાણી ન મળે. અમે એ માન્ય રાખ્યું. તેણે અમારી પાસે ભાડાની અમુક રકમ માંગી કે જેથી તે ગામમાં જઈને પોતાનું જમવાનું લઈ શકે. મારા ભાઈએ એને થોડા પૈસા આપ્યા અને તે જલ્દી પાછા આવવાનું વચન આપીને નીકળ્યો. અમે ખૂબ ભૂખ્યા હતા અને ખુશ હતા કે અમને જમવાની તક મળી. મારા ફોઈએ પાડોશની મહિલાઓને એકઠી કરીને અમારા માટે સરસ જમવાનું બનાવડાવ્યું હતું. અમે ટીફીન બોક્સ ખોલ્યું અને જમવા માંડ્યા.

અમને વાસણ ધોવા માટે પાણીની જરૂર પડી. અમારામાંથી એક નીચે નદીમાં પાણી લેવા ગયો. પણ એ પાણી જરાય પાણી જેવું ન હતું. તે કાદવ તેમજ ગાય, ભેંસ અને અન્ય ઢોર કે જે ત્યાં પાણી પીવા જતાં તેમના મૂત્ર અને છાણથી ભરેલું હતું. વાસ્તવમાં તે પાણી માનવ ઉપયોગ માટે હતું જ નહિ. પાણીની દુર્ગંધ એટલી તીવ્ર હતી કે અમે તે પી ન શક્યા. તેથી જમવાનો સંતોષ થાય તે પહેલા જ અમારે જમવાનું બંધ કરી દેવું પડ્યું અને ગાડાવાળાની રાહ જોવા લાગ્યા. ઘણા સમય સુધી તે આવ્યો નહિ અને અમે બધી દિશાઓમાં તેના માટે નજર દોડાવવા સિવાય બીજું કંઈ કરી શકીએ તેમ નહોતા.

આખરે તે આવ્યો અને અમે અમારી મુસાફરી શરૂ કરી. અંદાજે ચાર કે પાંચ માઈલ સુધી અમે ગાડું હંકાર્યું અને તે પગે ચાલ્યો. પછી અચાનકથી તે ગાડામાં આવ્યો અને ગાડાની કમાન પોતાના હાથમાં લઈ લીધી. અમને તેનું આ વર્તન વિચિત્ર લાગ્યું કે જ્યાં તેણે અભડાઈ જવાની બીકથી ગાડું ભાડે આપવાનો ઇનકાર કર્યો હતો અને હવે તમામ ધાર્મિક જડતાને બાજુ પર મૂકીને તેણે અમારી સાથે ગાડામાં બેસવાનું સ્વીકાર્યું, પરંતુ એ સંજોગોમાં અમે તેને કોઈ સવાલ

પૂછવાની હિમત કરી નહિ. અમે અમારા મુકામ કોરેગાંવ શક્ય એટલા જલ્દી પહોંચવા બેચેન હતા. અને થોડા સમય માટે અમને માત્ર ગાડાની ગતિમાં જ રસ હતો.

પણ થોડીવારમાં જ અમારી આસપાસ અંધારૂ છવાઈ ગયું. અંધારામાં રાહત આપવા માટે કોઈ સ્ટ્રીટ લાઈટ ન હતી. ત્યાંથી કોઈ પુરુષો કે મહિલાઓ કે ઢોર પણ પસાર નહોતા થઈ રહ્યાં જે અમને અહેસાસ કરાવે કે અમે તેમની વચ્ચે છીએ. અમારી આજુબાજુ જે એકાંત હતું તેનાથી અમે ભયભીત થઈ ગયા. અમારી બેચેની વધી રહી હતી. અમે અમારી જેટલી હિમત હતી તે ભેગી કરી. અમે મસુરથી ઘણા દૂર આવી ચૂક્યા હતા. ત્રણ કલાકથી વધુ વીતી ચૂક્યા હતા પણ કોરેગાંવનું કોઈ નિશાન દેખાતું ન હતું.

અમારા મગજમાં એક વિચાર આવ્યો. અમને શંકા ગઈ કે ગાડાવાળો દગો કરશે અને તે અમને મારી નાંખવા કોઈ એકાંત જગ્યાએ લઈ જઈ રહ્યો છે. અમે ઘણાં બધા સોનાના ઘરેણા પહેરેલા હતા અને તેનાથી અમારી શંકા વધુ મજબૂત બની. અમે એને પૂછવું શરૂ કર્યું કે કોરેગાંવ કેટલું દૂર છે અને ત્યાં પહોંચતા આટલી વાર કેમ લાગી! તે કહેતો રહ્યો, “તે વધારે દૂર નથી, આપણે જલ્દી જ ત્યાં પહોંચી જઈશું.” રાતના અંદાજે દસ વાગ્યે પણ જ્યારે અમને કોરેગાંવનું કોઈ નામોનિશાન ન દેખાયું ત્યારે અમે બાળકોએ રડવાનું અને ગાડાવાળાને ભાંડવાનું ચાલુ કર્યું. અમારા રુદન અને વિલાપ લાંબા સમય સુધી ચાલુ રહ્યા. ગાડાવાળાએ કોઈ જવાબ ન આપ્યો.

અચાનક થોડા અંતરે અમે લાઈટ જોઈ. ગાડાવાળાએ કહ્યું કે, “તમને લાઈટ દેખાય છે? તે ટોલ-ક્લેક્ટરની ઓફિસની લાઈટ છે. આપણે રાતવાસો ત્યાં કરીશું.” અમે થોડી રાહત અનુભવી અને રડવાનું બંધ કર્યું. લાઈટ દૂર હતી અને અમને નહોતું લાગતું કે અમે ત્યાં પહોંચી શકીશું. અમને ટોલ-ક્લેક્ટરની ઓફિસ સુધી પહોંચતા બે કલાક લાગ્યા. વાર લાગી એટલે અમારો અજંપો વધ્યો અને અમે ગાડાવાળાને તમામ પ્રકારના પ્રશ્નો પૂછવાનું ચાલુ રાખ્યું, જેમકે પહોંચવામાં વાર કેમ લાગી, આપણે સાચા રસ્તે જઈએ છીએ કે નહિ વગેરે.

છેવટે મધરાતે ગાડું ટોલ-ક્લેક્ટરની ઓફિસે પહોંચ્યું. તે ટેકરીના તળિયે પણ ટેકરીની બીજી બાજુ આવેલી હતી. અમે જ્યારે પહોંચ્યા તો જોયું કે રાતવાસો કરવા માટે ત્યાં ઘણાં બધા બળદગાડા હતા. અમે બહુ ભૂખ્યા હતા અને અમારે જમવું હતું. પણ ફરીએકવાર પાણીની સમસ્યા હતી. તેથી અમે અમારા ગાડાવાળાને પૂછ્યું કે શું પાણી મેળવવું શક્ય છે! તેણે અમને ચેતવ્યા કે ટોલ-ક્લેક્ટર હિંદુ છે અને અમે જો સાચું બોલ્યા કે અમે મહાર છીએ તો અમને પાણી મળવાની કોઈ શક્યતા નથી. તેણે કહ્યું, “તમે મુસલમાન છો એમ કહીને નસીબ અજમાવી જુઓ.”

તેની સલાહથી હું ટોલ-ક્લેક્ટર પાસે ગયો અને પૂછ્યું કે જો તે અમને થોડું પાણી આપે. તેણે પૂછ્યું, “તું કોણ છે?” મેં જવાબ આપ્યો કે અમે મુસલમાન છીએ. મેં એમની સાથે ઉર્દૂમાં વાત કરી કે જે હું ખૂબ સારી રીતે જાણતો હતો કે જેથી કોઈ શંકાને સ્થાન ન રહે કે હું મુસલમાન છું. પરંતુ મારી યુક્તિ કામ લાગી નહિ અને તેમનો જવાબ ખૂબ ઉદ્દતાઈભર્યો હતો. “તમારા માટે કોણે પાણી રાખ્યું છે? જો તમારે જવું હોય તો ત્યાં ટેકરી પર પાણી છે. મેળવી લો. મારી પાસે પાણી નથી.” આમ કહીને તેમણે મને કાઢી મૂક્યો. હું ગાડા પાસે પાછો ફર્યો અને ભાઈને તેનો જવાબ સંભળાવ્યો. મને ખ્યાલ નથી મારા ભાઈએ શું અનુભવ્યું હશે. એણે અમને માત્ર એટલું જ કહ્યું કે સુઈ જાઓ.

બળદ છૂટા કરી દેવાયા હતા અને ગાડું જમીન પર ઢાળી દેવાયું હતું. અમે ગાડાની અંદર પાટિયા પર અમારી પથારી કરી અમારા શરીરને આરામ આપવા આડા પડ્યા. હવે જેમકે અમે સુરક્ષિત સ્થળે આવી ગયા હતા, અમને ચિંતા ન હતી કે શું થશે. પરંતુ અમારું મગજ છેલ્લી ઘટનાનો વિચાર કર્યા કરતું હતું. અમારી પાસે ઘણું ભોજન હતું. અમારી અંદર સખત ભૂખ હતી, છતાં અમારે ભોજન વગર સૂવાનું હતું કારણકે અમને પાણી નહોતું મળ્યું, અને અમને પાણી નહોતું મળ્યું કારણકે અમે અસ્પૃશ્ય હતા. આ છેલ્લો વિચાર હતો જે અમારા મગજમાં આવ્યો. મેં કહ્યું, આપણે સુરક્ષિત જગ્યાએ આવી ગયા છીએ. દેખીતી રીતે મારા ભાઈને શંકાઓ હતી. તેણે કહ્યું કે આપણા બધાનું સુઈ જવું યોગ્ય નથી. કંઈ પણ થઈ શકે. તેણે કહ્યું કે એક સમયે એક જાગે અને બાકીના સૂવે. અને આમ અમે ટેકરીની તળેટીમાં રાત ગુજારી.

સવારે વહેલા પાંચ વાગ્યે અમારો ગાડાવાળો આવ્યો. તેણે સૂચવ્યું કે આપણે કોરેગાંવ માટે નીકળવું જોઈએ. અમે ચોખ્ખી ના પાડી. અમે તેને કહ્યું કે અમે આઠ વાગ્યા પહેલા અહીંથી હલીશું પણ નહિ. અમે કોઈ જોખમ ઉઠાવવા નહોતા માંગતા. તેણે કંઈ ન કહ્યું. પછી અમે આઠ વાગ્યે નીકળ્યા અને અગિયાર વાગ્યે કોરેગાંવ પહોંચ્યા. અમારા પિતા અમને જોઈને આશ્ચર્યમાં મૂકાઈ ગયા અને કહ્યું કે અમારા આવવાની તેમને કોઈ ખબર નહોતી મળી. અમે સામે કહ્યું કે અમે ખબર મોકલી હતી. તેમણે ના પાડી. પાછળથી ખબર પડી કે ભૂલ મારા પિતાના નોકરની હતી. તેને અમારો પત્ર મળ્યો હતો પરંતુ તેણે તે મારા પિતાને નહોતો આપ્યો.

આ પ્રસંગનું મારા જીવનમાં ખૂબ મહત્વનું સ્થાન છે. હું નવ વર્ષનો હતો જ્યારે તે થયું, પરંતુ તે ઘટનાએ મારા મગજ પર ક્યારેય ન ભૂંસાય તેવી છાપ છોડી છે. આ પ્રસંગ થતાં પહેલા હું જાણતો હતો કે હું અસ્પૃશ્ય છું, અને અસ્પૃશ્યો

સાથે માનહાની અને ભેદભાવ થાય છે. દાખલા તરીકે હું જાણતો હતો કે શાળામાં હું મારા સહાધ્યાયીઓ વચ્ચે મારા રેન્ક મુજબ બેસી નહોતો શકતો, મારે ખૂણામાં બેસવું પડતું. હું જાણતો હતો કે શાળામાં વર્ગખંડમાં બેસવા માટે મારે કોથળાનું કપડું રાખવું પડતું અને શાળામાં સફાઈ માટે રાખેલ નોકર એ મારા દ્વારા ઉપયોગમાં લેવાયેલ કપડાને ન અડકતો. મારે એ કપડું સાંજે ઘરે લઈ આવવાનું રહેતું, અને બીજા દિવસે પાછું લઈ જવાનું રહેતું.

શાળામાં હતો ત્યારે હું જાણતો હતો કે સ્પૃશ્ય વર્ગના બાળકો જ્યારે તરસ્યા થાય, ત્યારે તેઓ પાણીના નળ પાસે જઈ શકતા, તેને ખોલીને પોતાની તરસ છીપાવી શકતા. તેમને ફક્ત શિક્ષકની પરવાનગીની જરૂર પડતી પણ મારી પરિસ્થિતિ અલગ હતી. હું નળને અડી નહોતો શકતો. જો કોઈ સ્પૃશ્ય વ્યક્તિએ તે ખોલ્યો ન હોય તો મારી તરસ છીપાવવી શક્ય ન હતી. શાળાના ચપરાસીની હાજરી જરૂરી હતી, કારણકે તે એકમાત્ર વ્યક્તિ હતો જેને શાળાના શિક્ષક આવા કામ માટે ઉપયોગમાં લઈ શકતા. જો ચપરાસી હાજર ન હોય તો હું પાણી ન પી શકતો. પરિસ્થિતિને કંઈક આ રીતે વર્ણવી શકાય – ચપરાસી નહિ તો પાણી નહિ.

ઘરે હું જાણતો હતો કે કપડાં ધોવાનું કામ મારી બહેનો કરતી. એવું નહોતું કે સતારામાં ધોબી નહોતા. એવું પણ નહોતું કે ધોબીને પૈસા ચૂકવવા અમને પોસાતું નહોતું. કપડાં મારા બહેનો ધોતાં કારણકે અમે અસ્પૃશ્ય હતા તેથી કોઈ ધોબી અસ્પૃશ્યના કપડા ન ધોતાં. અમારા વાળ કાપવાનું અથવા મારા સહિત છોકરાઓની દાઢી કરવાનું કામ અમારા મોટા બહેન દ્વારા કરવામાં આવતું કે જે પોતાની આ કળાનો અમારા પર પ્રયોગ કરીને પારંગત બની ગઈ હતી. એવું નહોતું કે સતારામાં કોઈ વાળંદ ન હતા અને એવું પણ નહોતું કે અમને વાળંદને પૈસા ચૂકવવાનું પોસાતું નહોતું. દાઢી કરવાનું તેમજ વાળ કાપવાનું કામ મારા બહેન દ્વારા એટલા માટે કરવામાં આવતું કારણકે અમે અસ્પૃશ્ય હતા અને કોઈ વાળંદ અસ્પૃશ્ય માટે એ કરવા તૈયાર ન થતો.

આ બધું હું જાણતો હતો. પરંતુ આ ઘટનાએ મને એવો ઝટકો આપ્યો કે જે મેં પહેલા ક્યારેય નહોતો અનુભવ્યો અને તેણે મને અસ્પૃશ્યતા વિષે વિચારતો કર્યો જે બાબત આ પ્રસંગ પહેલા પણ મારી સાથે હતી જ જે રીતે તે ઘણાં સ્પૃશ્યો અને અસ્પૃશ્યો સાથે છે.

VIKALP KOTWAL

પ્રકરણ - ૨

[પશ્ચિમથી પરત થવું અને બરોડામાં રહેવા માટે જગ્યા ન મળવી]

વર્ષ ૧૯૧૮માં હું ભારત પાછો ફર્યો. મને ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે હીઝ હાઈનેસ બરોડાના મહારાજાએ અમેરિકા મોકલ્યો હતો. મેં ૧૯૧૩થી ૧૯૧૭ સુધી ન્યૂયોર્કની કોલમ્બિયા યુનિવર્સિટી ખાતે અભ્યાસ કર્યો. વર્ષ ૧૯૧૭માં હું લંડન આવ્યો અને યુનિવર્સિટી ઓફ લંડનની સ્કૂલ ઓફ ઇકોનોમિક્સના પોસ્ટ-ગ્રેજ્યુએટ ડિપાર્ટમેન્ટમાં જોડાયો. ૧૯૧૮માં મારો અભ્યાસ પૂરો કર્યા વગર મારે ભારત પાછા ફરવાની ફરજ પડી. મને બરોડા સ્ટેટે શિક્ષણ અપાવ્યું હતું, તેથી હું સ્ટેટને મારી સેવાઓ આપવા બંધાયેલો હતો.

આ મુજબ, પહોંચતાવેંત હું સીધો બરોડા ગયો. હાલના મુદ્દા સંદર્ભે મેં બરોડાની નોકરી કેમ છોડી તેના કારણો અસંગત છે. તેથી હું તેમાં જવા નથી માંગતો. હું મારા બરોડા સાથેના ફક્ત સામાજિક અનુભવોને જ સંબોધવા યાહું છું, અને તેથી હું મારી વાતને તેમનું વર્ણન કરવા સુધી સીમિત રાખીશ.

મારા યુરોપ અને અમેરિકાના પાંચ વર્ષના વસવાટે મારા મગજની એ સભાનતાને સંપૂર્ણપણે ભૂંસી નાખી હતી કે હું એક અસ્પૃશ્ય છું, અને ભારતમાં અસ્પૃશ્ય જ્યાં પણ જાય તે પોતાના અને અન્યો માટે મુસીબત છે. પરંતુ જ્યારે હું સ્ટેશનની બહાર આવ્યો, મારું મગજ એક સવાલથી વ્યાકુળ હતું. "ક્યાં જવું? મને કોણ રાખશે?" મને ખૂબ અજંપો થયો. મને ખબર હતી કે હિંદુ હોટેલ્સ કે જે વિશી કહેવાતી તે બરોડામાં હતી. તેઓ મને ન રાખત. ત્યાં પ્રવેશ મેળવવાનો એક માત્ર રસ્તો હતો, ખોટું નામ ધારણ કરવું. પરંતુ હું તે માટે તૈયાર ન હતો, કારણકે જો મારી ઓળખ છતી થઈ જાય, જે ચોક્કસથી થવાની હતી, તો તેના કેટલા ગંભીર પરિણામ આવી શકે તેનું અનુમાન હું સારી રીતે કરી શકતો હતો.

મારે બરોડામાં મિત્રો હતા જે અમેરિકા અભ્યાસ માટે આવ્યા હતા. "શું હું જઈશ તો તેઓ મને આવકારશે?" હું મારી જાતને ખાતરી નહોતો આપી શકતો. તેમને કદાચ એક અસ્પૃશ્યને ઘરમાં રાખવામાં શરમ આવે. ક્યાં જવું, શું કરવું એમ વિચારતો હું થોડો સમય સ્ટેશનના છાપરા નીચે ઉભો રહ્યો. ત્યારે મને મગજમાં વિચાર આવ્યો કે કેમ્પમાં રહેવાની જગ્યા માટેની પૂછપરછ કરી શકાય. ત્યાં સુધીમાં બધાં મુસાફરો જતા રહ્યા હતા, હું એકલો રહી ગયો હતો. અમુક કુલીઓ કે જેઓ કોઈ મુસાફર મેળવવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યાં હતા, તેઓ મને તાકીને મારી રાહ જોઈ રહ્યા હતા.

મેં તેમાંના એકને બોલાવ્યો, અને પૂછ્યું કે જો તેને કેમ્પમાં કોઈ હોટેલ વિષે ખબર હોય. તેણે કહ્યું કે ત્યાં એક પારસી ધર્મશાળા છે અને તેઓ પેયિંગ ગેસ્ટ્સને રાખે છે. એ પારસી ધર્મશાળા છે તે સંભાળીને મારું હૃદય આનંદિત થઈ ગયું. પારસીઓ ઝોરોસ્ટ્રીયન ધર્મના અનુયાયીઓ છે. તેઓ મારી સાથે અસ્પૃશ્ય જેવું વર્તન કરશે તે ડર ન રહ્યો કારણકે તેમનો ધર્મ અસ્પૃશ્યતાને સ્વીકારતો નથી. આશાથી ભરેલા હૃદય અને ભયથી મુક્ત મન સાથે મેં મારો સામાન ભાડા ગાડીમાં મૂક્યો અને ડ્રાઈવરને મને કેમ્પમાં આવેલ પારસી ધર્મશાળામાં લઈ જવા કહ્યું.

ધર્મશાળા બે માળની ઈમારત હતી, જેના નીચલા માળે એક ઘરડા પારસી તેમના પરિવાર સાથે રહેતા હતા. તે ધર્મશાળાના રખેવાળ હતા, અને જે મુસાફરો ત્યાં રોકવા આવતા તેમને તેઓ જમવાનું આપતાં. ગાડી પહોંચી અને એ પારસી ભાઈએ મને ઉપરના માળે જવાનો રસ્તો બતાવ્યો. હું ઉપર ગયો અને ડ્રાઈવર મારો સામાન ઉપર લાવ્યો. મેં તેને પૈસા ચૂકવ્યા અને તે નીકળી ગયો. હું ખુશ થયો કે મેં રહેવા માટેની જગ્યા શોધવાની મારી સમસ્યાનું સમાધાન મેળવી લીધું હતું. હું કપડાં બદલી રહ્યો હતો કારણકે મારે નિરાંત જોઈતી હતી. તે જ સમયે તે રખેવાળ હાથમાં પુસ્તક લઈને આવ્યા. હું અડધા કપડાં પહેરેલી અવસ્થામાં હતો તેથી તે જોઈ શક્યા કે મેં સદરો અને કસ્તી પહેરેલ ન હતાં જે બે બાબતો પારસી હોવાની સાબિતી છે. તીખા અવાજે તેમણે મને પૂછ્યું હું કોણ છું!

તે ધર્મશાળા પારસીઓએ પારસીઓ માટે જ બનાવી છે તે જાણ્યા વગર મેં કહ્યું કે હું એક હિંદુ છું. તેમને આંચકો લાગ્યો અને તેમણે મને કહ્યું કે હું ધર્મશાળામાં ન રહી શકું. હું તેમનો જવાબ સાંભળીને એકદમ ચોંકી ગયો અને ઠંડો પડી ગયો. ફરીવાર સવાલ આવ્યો, ક્યાં જવું? મારી જાતને સ્વસ્થ કરીને મેં તેમને કહ્યું કે ભલે હું હિંદુ હોઉં, મને ત્યાં રહેવામાં વાંધો નથી જો તેમને વાંધો ન હોય. તેમણે જવાબમાં પૂછ્યું, "તમે કેવી રીતે રહી શકો? અહીં ધર્મશાળામાં જે કોઈ પણ રહેવા આવે છે તેમનું નોંધણીપત્રક મારે જાળવવાનું હોય છે." હું એમની તકલીફ સમજ્યો. મેં કહ્યું કે નોંધણીપત્રકમાં દાખલ કરવા હું પારસી નામ ધારણ કરી શકું. "જો મને વાંધો નથી તો તમને શું વાંધો છે? તમારે કંઈ ગુમાવવાનું નથી, હું જો અહીં રહીશ તો તેનાથી તમે કંઈક કમાશો."

મને લાગ્યું કે તે મારી તરફેણમાં આવી ગયા હતા. દેખીતી રીતે ત્યાં લાંબા સમયથી કોઈ મુસાફર નહોતા આવ્યાં અને થોડા પૈસા કમાવાની તક તેઓ છોડવા નહોતા માંગતા. તે એક શરતે તૈયાર થયા કે હું તેમને રહેવા અને જમવાનો

રોજ દોઢ રૂપિયો આપું અને નોંધણીપત્રકમાં મારું નામ પારસી તરીકે દાખલ કરું. તે નીચે ગયા, અને મેં રાહતનો શ્વાસ લીધો. સમસ્યાનો ઉકેલ આવી ગયો હતો અને હું ખૂબ ખુશ થયો. અરે! પણ ત્યારે હું નહોતો જાણતો કે આ ખુશી કેટલી નાની હશે. પરંતુ હું ધર્મશાળાના મારા રોકાણના દુઃખદ અંતનું વર્ણન કરું તે પહેલા હું ત્યાં જે ટૂંકા સમયગાળા માટે રહ્યો તે દરમિયાન મેં સમય કેવી રીતે વિતાવ્યો તેનું વર્ણન મારે કરવું જ જોઈએ.

ધર્મશાળામાં પહેલા માળે એક નાનો બેડરૂમ હતો અને તેની બાજુમાં એક નાનો બાથરૂમ હતો જેમાં એક નળ હતો. બાકીના ભાગમાં મોટો હોલ હતો. મારા રોકાણ દરમિયાન હોલ તમામ પ્રકારના નકામા પાટિયા, પાટલીઓ, તૂટેલી ખુરશીઓ વગેરેથી ભરેલો હતો. આ બધાની વચ્ચે હું રહેતો, એક એકલો એકલવાયો વ્યક્તિ. રખેવાળ સવારમાં યાનો કપ લઈને આવતા. તે ફરી એકવાર સવારે ૯:૩૦ વાગ્યે મારો સવારનો નાસ્તો/ભોજન લઈને આવતા. ત્રીજી વાર તેઓ સાંજે અંદાજે ૮:૩૦ વાગ્યે મારું રાત્રિભોજન લઈને આવતા. રખેવાળ ઉપર ત્યારે જ આવતાં કે જ્યારે તેઓ આવવાનું ટાળી ન શકતાં, અને આવતાં ત્યારે મારી સાથે વાત કરવા ક્યારેય રોકાતાં નહિ. ગમે તેમ દિવસ પસાર થઈ જતો.

બરોડાના મહારાજાએ મને એકાઉન્ટન્ટ જનરલની ઓફિસમાં અજમાયશી ધોરણે નિયુક્ત કર્યો હતો. હું ઓફિસ માટે ધર્મશાળાએથી સવારે આશરે દસ વાગ્યે નીકળતો, અને સાંજે મોડા આશરે ૪ વાગ્યે પાછો આવતો, ધર્મશાળાની બહાર જાણીજોઈને મારા મિત્રોની સંગતમાં શક્ય તેટલો વધુ સમય વિતાવતો. ધર્મશાળાએ પાછા ફરીને ત્યાં રાત ગુજારવાનો વિચાર મારા માટે સૌથી ભયાનક હતો, અને હું ધર્મશાળાએ પાછો એટલા માટે જ આવતો કારણકે મારી પાસે આકાશ નીચે આરામ કરવા માટે બીજી કોઈ જગ્યા ન હતી. ધર્મશાળાના પહેલા માળના આ મોટા હોલમાં વાત કરવા માટે કોઈ માણસ ન હતાં. હું એકલો જ હતો. આખા હોલમાં સંપૂર્ણ અંધકાર છવાયેલો રહેતો. ત્યાં કોઈ ઇલેક્ટ્રિક લાઈટ્સ ન હતી, અંધકારમાં રાહત મેળવી શકાય તે માટે તેલના દીવા પણ ન હતાં. રખેવાળ મારા ઉપયોગ માટે એક નાનો ફાનસ લાવતાં. તેનો પ્રકાશ અમુક ઇંચથી આગળ ન વિસ્તરી શકતો.

મને લાગતું કે હું અંધારિયા કેદખાનામાં છું, અને વાત કરવા માટે માણસની સંગત ઝંખતો હતો. પણ ત્યાં કોઈ નહોતું. માણસોની સંગતની ગેરહાજરીમાં મેં પુસ્તકોની સંગત કરી અને વાંચતો રહ્યો. વાંચનમાં ગરકાવ થઈને હું મારી એકલતા ભૂલી ગયો. પરંતુ યામાચીડિયાઓ કે જેમણે હોલને પોતાનું ઘર બનાવી લીધું હતું, તેમની ચિંચિયારીઓ અને અને ઉડવાનો અવાજ ઘણીવાર મારું ધ્યાન ભંગ કરતાં અને મારામાં ઠંડી ધ્રુજારી પેદા કરતાં. તે મને યાદ કરાવી રહ્યાં હતાં જે હું ભૂલવાની કોશીશ કરી રહ્યો હતો કે હું વિચિત્ર જગ્યાએ વિચિત્ર પરિસ્થિતિમાં હતો.

ઘણી વખત હું ગુસ્સે થયો હોઈશ. પણ હું મારા દુઃખ અને મારા ગુસ્સાને એ લાગણીથી ડામી દેતો કે ભલે તે અંધારિયું કેદખાનું હતું, પણ તે મારો આશરો હતો અને આશરો ન હોવાં કરતાં થોડો આશરો હોવો વધુ સારું હતું. મારી સ્થિતિ એટલી દુઃખ-દ્રાવક હતી કે જ્યારે મારી બહેનનો દીકરો મારો બાકી સામાન લઈને બોમ્બેથી આવ્યો તે મારી સ્થિતિ જોઈને એટલો જોરથી રડવા લાગ્યો કે મારે તેને તાત્કાલિક પાછો મોકલવો પડ્યો. આ સ્થિતિમાં હું પારસી હોવાનો ડોળ કરીને પારસી ધર્મશાળામાં રહ્યો હતો.

હું જાણતો હતો કે હું આ સ્વાંગ લાંબા સમય સુધી નહિ ખેંચી શકું કારણકે હું કોઈક દિવસ તો ઓળખાઈ જ જઈશ. તેથી હું રહેવા માટે સ્ટેટ બંગલો મેળવવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો. પરંતુ પ્રધાનમંત્રી મારી રજૂઆતને એટલી ત્વરિતતાથી ધ્યાને નહોતા લઈ રહ્યા. મારી અરજી અધિકારીથી અધિકારી ફરતી રહી અને હું આખરી જવાબ મેળવું તે પહેલા મારો ક્યામતનો દિવસ આવી ગયો.

ધર્મશાળામાં એ મારો અગિયારમો દિવસ હતો. મેં સવારનું ભોજન જમી લીધું હતું, કપડાં પહેરી લીધાં હતાં અને ઓફિસ જવા માટે મારા રૂમની બહાર નીકળવા જઈ રહ્યો હતો. પુસ્તકાલયમાંથી લીધેલાં પુસ્તકો પરત કરવા માટે હું પુસ્તકો લઈ રહ્યો હતો ત્યાં મને દાદર પર ચડતા ઘણાં બધા માણસોના પગલાંનો અવાજ આવ્યો. મને લાગ્યું કે એ મુસાફરો હશે જે રહેવા આવ્યા હશે અને તેથી હું જોઈ રહ્યો હતો કે આ મિત્રો કોણ છે. એકદમ મેં એક ડઝન ગુસ્સે ભરાયેલાં, લાંબા, ખડતલ પારસી જોયા. દરેકના હાથમાં લાકડી હતી કે અને તેઓ મારા રૂમ તરફ આવી રહ્યા હતા. હવે મને સમજાયું કે તે કોઈ મુસાફર નહોતાં અને તેમણે તરત જ તેની સાબિતી આપી.

તેઓ મારા રૂમની સામે ઉભા રહી ગયા અને મારા પર પ્રશ્નોનો મારો ચલાવ્યો. "તું કોણ છે? તું અહીં કેમ આવ્યો? તે પારસી નામ રાખવાની હિંમત કેવી રીતે કરી? તું નીચ છે. તે પારસી ધર્મશાળાને પ્રદૂષિત કરી છે." હું મૂંગો ઉભો રહ્યો. હું જવાબ ન આપી શક્યો. હું સ્વાંગ જાળવી ન શક્યો. વાસ્તવમાં તે એક છેતરપિંડી હતી અને તે છેતરપિંડી ખુલ્લી પડી ગઈ હતી અને હું ચોક્કસથી જાણતો હતો કે જો મેં સ્વાંગ ચાલુ રાખ્યો હોત તો એ ગુસ્સે ભરાયેલ અને ઝનૂની પારસીઓના ટોળાએ મને માર માર્યો હોત અને કદાચ મારી નાંખ્યો હોત. મારું તાબાપણું અને મારા મૌનના લીધે આ ક્યામત ટળી ગઈ. તેમાંના એકે પૂછ્યું કે હું ક્યારે રૂમ ખાલી કરવાનું વિચારું છું?

ત્યારે મને મારા જીવન કરતા મારો આશરો મોંઘો લાગ્યો. તેના સવાલમાં રહેલી ધમકી ગંભીર હતી. તેથી મેં મારું મૌન તોડ્યું અને વિનવણી કરી કે તેઓ મને માત્ર એક અઠવાડિયું રહેવા છે. મને હતું કે આ સમયગાળામાં મંત્રીને બંગલો માટે મેં જે અરજી કરી હતી તેનો મારી તરફેણમાં નિર્ણય આવી જશે. પણ પારસીઓ જરાયે સાંભળવાના મૂડમાં ન હતા. તેમણે આખરીનામું આપ્યું હું તેમને સાંજે ધર્મશાળામાં દેખાવો જોઈએ નહિ. મારે હવે સામાન બાંધવો જ પડે તેમ હતું. તેમણે ગંભીર પરિણામોની ચેતવણી આપી અને નીકળી ગયાં. હું મૂંઝવાઈ ગયો. મારું હૃદય મારી જ અંદર ડૂબી ગયું. મેં બધાને બદલ્યા આપી અને ખૂબ રડ્યો. આખરે મને મારી મૂલ્યવાન યીજ, મારા આશરાથી વંચિત કરી દેવાયો હતો. મારો આશરો કેદખાનાથી વધુ સારો ન હતો, પરંતુ મારા માટે તે કિંમતી હતો.

પારસીઓના ગયા પછી હું આનો રસ્તો શોધવા માટે વિચારમગ્ન થઈને થોડીવાર બેઠો. મને આશા હતી કે મને જલ્દીથી સ્ટેટ બંગલો મળી જશે અને મારી તકલીફો પૂરી થઈ જશે. મારી સમસ્યા એ કામચલાઉ સમસ્યા હતી અને મેં વિચાર્યું કે મિત્રો પાસે જવું એ આનો સારો ઉકેલ ગણાશે. મારે બરોડા સ્ટેટમાં અસ્પૃશ્યોમાંથી કોઈ મિત્ર ન હતું. પણ મારે બીજા વર્ગના મિત્રો હતા. એક હિંદુ હતો, બીજો ભારતીય ખ્રિસ્તી હતો. હું પહેલા મારા હિંદુ મિત્ર પાસે ગયો અને તેને જણાવ્યું કે મારા પર શું વીતી છે. તે એક ઉમદા વ્યક્તિ અને મારો ખૂબ અંગત મિત્ર હતો. તે ઉદાસ થયો અને ગુસ્સે ભરાયો. છતાં તેની વાતમાં મેં એક અવલોકન કર્યું. તેણે કહ્યું, “જો તું મારા ઘરે આવીશ, મારા નોકરો ચાલ્યાં જશે.” હું તેનો ઈશારો સમજી ગયો અને મને ત્યાં રાખવા માટે તેના પર દબાણ ન કર્યું.

મારે ભારતીય ખ્રિસ્તી મિત્ર પાસે નહોતું જવું. એક વખત તેણે મને તેને ત્યાં રહેવા માટે આમંત્રિત કર્યો હતો. પણ મેં ના પાડીને પારસી ધર્મશાળામાં રહેવાનું પસંદ કર્યું હતું. આની પાછળ મારું કારણ એ હતું કે તેની આદતો મને માફક નહોતી આવતી. હવે ત્યાં જવું એ નકારને આમંત્રિત કરવા જેવું હતું. તેથી હું મારી ઓફિસ ગયો પણ હું આશરો શોધવાની આ તકને ખરેખર ન છોડી શક્યો. એક મિત્ર સાથે ચર્ચા કરીને પેલા ભારતીય ખ્રિસ્તી મિત્ર પાસે જઈને વિનંતી કરવાનું નક્કી કર્યું. મેં જ્યારે તેને પૂછ્યું, તેણે જવાબ આપ્યો કે આવતીકાલે તેની પત્ની બરોડા આવવાની છે તેથી તેણે તેની સાથે આ બાબતે ચર્ચા કરવી પડશે.

પછી હું સમજ્યો કે તે એક વ્યવહાર કુશળ જવાબ હતો. તે અને તેની પત્ની મૂળ બ્રાહ્મણ પરિવારના હતા અને ખ્રિસ્તી ધર્મનો અંગીકાર કરેલો હોવા છતાં પતિ તો ઉદારમતવાદી બની ગયો હતો પરંતુ પત્ની હજુ તેની રીતે જૂનવાણી જ રહી હતી અને એક અસ્પૃશ્યને તેના ઘરમાં આશરો આપવાની મંજૂરી ન આપત. આમ, આશાનું છેલ્લું કિરણ પણ સમાપ્ત થઈ ગયું. જ્યારે હું મારા ભારતીય ખ્રિસ્તી મિત્રના ઘરેથી નીકળ્યો ત્યારે સાંજના ચાર વાગ્યા હતા. ક્યાં જવું એ મારી સામે સૌથી મોટો પ્રશ્ન હતો. મારે ધર્મશાળા છોડવી જ પડે તેમ હતી અને કોઈ મિત્રને ત્યાં જવાય એમ નહોતું. એકમાત્ર વિકલ્પ જે બાકી હતો તે હતો બોમ્બે પરત થવું.

બોમ્બે માટેની ટ્રેન બરોડાથી રાત્રે નવ વાગ્યે નીકળતી. મારે હજુ પાંચ કલાક કાઢવાના હતા. આ સમય ક્યાં પસાર કરવો? શું મારે ધર્મશાળાએ જવું જોઈએ? શું મારે મારા મિત્રને ત્યાં જવું જોઈએ? હું ધર્મશાળાએ પાછા જવાની પૂરતી હિંમત એકઠી કરી શક્યો નહિ. હું ડરતો હતો કે પારસીઓ આવશે અને મારા પર હુમલો કરશે. મને મારા મિત્રને ત્યાં જવાની ઈચ્છા ન હતી. ભલે મારી સ્થિતિ દયાજનક હતી પરંતુ મને દયનીય દેખાવું ગમતું ન હતું. મેં શહેર અને કેમ્પની સરહદ પર આવેલ જાહેર ઉદ્યાન કે જેનું નામ કમાટી બાગ છે ત્યાં પાંચ કલાક ગુજારવાનું નક્કી કર્યું. હું ત્યાં બેઠો. મારું મગજ આંશિક રીતે ખાલી હતું અને આંશિક રીતે મને જે થયું હતું તેના દુઃખના વિચાર ઉપરાંત જેમ એકલી અટૂલી સ્થિતિમાં બાળકોને આવે તેમ મારા માતા-પિતાના વિચારથી ભરેલું હતું.

આઠ વાગ્યે હું બાગમાંથી બહાર આવ્યો, ગાડી ભાડે કરી ધર્મશાળાએ ગયો, મારો સામાન નીચે લાવ્યો. રખેવાળ બહાર આવ્યો, પરંતુ ન તે ન હું એકબીજાને એક પણ શબ્દ કહી શક્યા. તેને અહેસાસ હતો કે કોઈક રીતે તે મને મુશ્કેલીમાં મૂકવા માટે જવાબદાર હતો. મેં તેનું બીલ ચૂકવ્યું. તેણે મૌન રહીને તે સ્વીકાર્યું અને મેં મૌન રહીને તેની રજા લીધી.

હું બરોડા ઘણી આશા સાથે ગયો હતો. મેં નોકરીના ઘણાં પ્રસ્તાવો હુકરાવ્યા હતા. તે યુદ્ધનો સમય હતો. ભારતીય શૈક્ષણિક સેવામાં ઘણી જગ્યાઓ ખાલી હતી. હું લંડનમાં ઘણાં વગદાર લોકોને જાણતો હતો. પરંતુ મારે તેમાનું કશું નહોતું જોઈતું. હું માનતો હતો કે પહેલા બરોડાના મહારાજાને મારી સેવાઓ આપવી એ મારી ફરજ છે, જેમણે મારા શિક્ષણનો ખર્ચ ઉપાડ્યો હતો. અને અહીં માત્ર અગિયાર દિવસના રોકાણ બાદ મને બરોડા છોડીને બોમ્બે પરત થવાની ફરજ પડી રહી હતી.

એક ડઝન ખતરનાક લાકડીધારી પારસીઓ અને તેમની સામે ગભરાયેલો દયાની યાચના કરતો હું, આ દ્રશ્ય આજે ૧૮ વર્ષ જેટલા લાંબા સમય બાદ પણ મારી સ્મૃતિમાંથી હટતું નથી. હજુ પણ હું તેને આબેહૂબ યાદ કરી શકું છું અને તેને હું મારી આંખોમાં આંસુ વગર યાદ કરી શકતો નથી. તે વખતે હું પહેલીવાર શીખ્યો કે જે વ્યક્તિ હિંદુ માટે અસ્પૃશ્ય છે તે પારસી માટે પણ અસ્પૃશ્ય છે.

પ્રકરણ - ૩

[ચાલીસગાંવમાં ગૌરવ, વિચિત્રતા અને ભયાનક અકસ્માત]

૧૯૨૯નું વર્ષ હતું. અસ્પૃશ્યોની તકલીફો અંગે તપાસ કરવા બોમ્બે સરકારે એક સમિતિ નિયુક્ત કરી હતી. મને સમિતિના એક સભ્ય તરીકે નીમવામાં આવ્યો હતો. સમિતિએ આખા પ્રાંતમાં ફરીને અસ્પૃશ્યોને કરાતાં અન્યાય, જુલમ અને અત્યાચારો અંગેના આરોપોની તપાસ કરવાની હતી. સમિતિનું વિભાજન કરી દેવાયું. મને અને બીજા એક સભ્યને ખાનદેશના બે જિલ્લા સોંપવામાં આવ્યા. મારા સહકર્મીએ અને મેં અમારું કામ પૂરું કર્યા બાદ સાથ છોડ્યો. તે કોઈ હિંદુ સંતને મળવા ગયા. હું ટ્રેનથી બોમ્બે જવા નીકળ્યો. ચાલીસગાંવ ખાતે ધૂલિયા લાઈન પરના એક ગામ જવા માટે હું નીચે ઉતર્યો જ્યાં તે ગામના અસ્પૃશ્યો વિરુદ્ધ જાતિવાદી હિંદુઓએ જાહેર કરેલ સામાજિક બહિષ્કાર અંગે મારે તપાસ કરવાની હતી.

ચાલીસગાંવના અસ્પૃશ્યો સ્ટેશન આવ્યા અને મને તેમની સાથે એક રાત ગુજારવા વિનંતી કરી. મારું મૂળ આયોજન સામાજિક બહિષ્કારની તપાસ કરી સીધા બોમ્બે જવાનું હતું. પરંતુ જેમકે તેઓ ખૂબ આતુર હતા તેથી મેં ત્યાં રાત્રિરોકાણ કરવાનું સ્વીકાર્યું. તે ગામ જવા હું ધૂલિયા માટેની ટ્રેનમાં ચડ્યો, ત્યાં ગયો અને ગામની પરિસ્થિતિથી મારી જાતને વાકેફ કરીને પછીની ટ્રેનથી ચાલીસગાંવ પરત થયો.

મેં જોયું કે ચાલીસગાંવના અસ્પૃશ્યો સ્ટેશન પર મારી રાહ જોઈ રહ્યા હતા. મને કૂલહાર પહેરાવવામાં આવ્યા. મહારવાડા કે જે અસ્પૃશ્યોની વસ્તી હતી, તે રેલવે સ્ટેશનથી અંદાજે બે માઈલ દૂર છે અને ત્યાં પહોંચવા માટે નદી પાર કરવી પડે જે નદી પર એક નાળું આવેલું છે. સ્ટેશન પર ભાડે લેવા માટે ઘણી ઘોડાગાડીઓ હાજર હતી. મહારવાડા એ સ્ટેશનથી ચાલીને જવાય તેટલા જ અંતરે હતું. હું ઈચ્છતો હતો કે મને તાત્કાલિક મહારવાડા લઇ જવામાં આવે. પણ એ દિશામાં કોઈ હિલચાલ જ નહોતી થઇ રહી અને મને સમજાતું ન હતું કે મને શા માટે રાહ જોવાવવામાં આવી રહી છે.

એકાદ કલાક બાદ એક ઘોડાગાડી પ્લેટફોર્મ નજીક લાવવામાં આવી અને હું તેમાં ચડ્યો. ઘોડાગાડીમાં હું અને હાંકનાર એમ બે જ હતા. બાકીના બધા ટૂંકા રસ્તે ચાલતા ગયા. ઘોડાગાડી ૨૦૦ ડગલાં પણ આગળ નહિ વધી હોય ત્યાં એક મોટરગાડી સાથે અકસ્માત થતાંથતાં રહી ગયો. મને નવાઈ લાગી કે ઘોડાગાડી હાંકનાર કે જે દરરોજ ઘોડાગાડી ચલાવવા માટે રખાયેલો છે, તે આટલો બિનઅનુભવી હોઈ શકે. અકસ્માતને ટાળી શકાયો કારણકે એક પોલીસકર્મીનો ઘાંટો સાંભળીને કારચાલકે કાર પાછી ખેંચી લીધી.

ગમે તેમ કરીને અમે નદી પરના નાળાંએ પહોંચ્યા. જેમ પુલ પર ન હોય તેમ અહીં પણ દીવાલો ન હતી. ત્યાં પાંચથી દસ ફૂટના અંતરે ફક્ત પથ્થરોની હારમાળા છે. અમે જે રસ્તે આવતા હતા તે રસ્તાના જમણા ખૂણે નદી પરનું નાળું આવેલું છે. રસ્તા પરથી નાળા પર આવવા માટે એક તીક્ષ્ણ વળાંક લેવો પડે. નાળાની બાજુના પથ્થરોમાંના પહેલા પાસે ઘોડાએ સીધા જવાના બદલે વળાંક લીધો અને ઝડપથી ભાગ્યો. ઘોડાગાડીનું પૈડું બાજુના પથ્થર સાથે એટલું જોરથી અથડાયું કે હું ઊંચકાયો અને નાળાના પથ્થરો પર ફેંકાયો. ઘોડો અને ગાડી નાળા પરથી નદીમાં પડ્યા.

અમે એટલા જોરથી પડ્યા કે હું બેશુદ્ધ થઇ ગયો. મહારવાડા એ નદીના બીજા કિનારે જ છે. જે લોકો મારું અભિવાદન કરવા સ્ટેશન આવ્યા હતા તેઓ મહારવાડા મારી પહેલા પહોંચી ગયા હતા. પુરુષો, મહિલાઓ અને બાળકોના રુદન અને વિલાપ વચ્ચે મને ઊંચકીને મહારવાડા લઇ જવાયો. આના કારણે મને ઘણી બધી ઈજાઓ થઇ. મારા પગમાં ફેકચર થયું અને હું કેટલાયે દિવસો માટે અપંગ થઇ ગયો. હું સમજી નહોતો શકતો કે આ બધું થયું કેવી રીતે. ઘોડાગાડીઓ નાળા પરથી દરરોજ આવતી-જતી હોય અને ક્યારેય કોઈ હાંકનાર ગાડીને નાળા પરથી સલામતીપૂર્વક લઇ જવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યો નથી.

પૂછપરછ કરતાં મને સાચા તથ્યો જાણવા મળ્યા. રેલવે સ્ટેશન પર વિલંબનું કારણ એ હતું કે કોઈ ઘોડાગાડીવાળો એવા મુસાફરને બેસાડવા તૈયાર ન હતો કે જે અસ્પૃશ્ય હોય. તે તેમની ગરિમાથી વિરુદ્ધ હતું. મહારો એ સાંખી લે તેમ ન હતા કે હું તેમની વસ્તીમાં ચાલતો જાઉં. તે તેમના મુજબ મારી ગરિમાને અનુરૂપ ન હતું. તેથી સમાધાન કરવામાં આવ્યું હતું. એ કંઈક આ પ્રકારનું હતું. ઘોડાગાડીવાળો ગાડી ભાડે આપશે પરંતુ હંકારશે નહિ. મહારો ગાડી લઇ જઈ શકે પરંતુ તેને હંકારવા માટે તેમણે માણસ જાતે શોધવાનો.

મહારોને લાગ્યું કે આ યોગ્ય ઉપાય છે. પરંતુ દેખીતી રીતે તેઓ એ વાત ભૂલી ગયા કે મુસાફરની ગરિમાની જાળવણી કરતા તેની સલામતી વધુ અગત્યની છે. જો તેમણે આ વિચાર્યું હોત તો તેમણે એ ધ્યાને લીધું હોય કે શું તેમને એવો હાંકનાર મળશે કે જે મને મારા મુકામ સુધી સલામતીથી પહોંચાડી શકે. વાસ્તવિકતાએ તેમાંનો એક પણ ઘોડાગાડી

નહોતો હંકારી શકતો કારણકે એ તેમનો વ્યવસાય ન હતો. છતાં તેમણે પોતાનામાંથી કોઈ એકને હંકારવા જણાવ્યું. ઘોડાગાડી હંકારવામાં કંઈ વિશેષ નથી એવું મારીને એક વ્યક્તિએ કામ માથે લીધું અને શરુ કર્યું. પરંતુ જેમ આગળ વધ્યા તેમ તેને પોતાની જવાબદારી સમજાઈ અને તે એટલો વ્યગ્ર થઈ ગયો કે તેણે ઘોડાગાડીને અંકુશમાં રાખવાના તમામ પ્રયત્નો છોડી દીધા.

મારી ગરિમા બચાવવા માટે ચાલીસગાંવના મહારોએ મારું જીવન સંકટમાં મૂકી દીધું હતું. ત્યારે મને સમજાયું કે એક હિંદુ ઘોડાગાડીવાળો જે ધરના સામાન્ય ચાકરથી વિશેષ કંઈ નથી, તેની પાસે એટલી ગરિમા છે કે જેનાથી તે પોતાની જાતને કોઈપણ અસ્પૃશ્ય કરતાં ચડિયાતી માની શકે, ભલે પછી તે અસ્પૃશ્ય બેરિસ્ટર-ઓફ-લો કેમ ન હોય.

VIKALP KOTWAL

પ્રકરણ - ૪

[દૌલતાબાદના કિલ્લામાં પાણીનું અભડાઈ જવું]

૧૯૩૪ના વર્ષમાં દબાયેલા વર્ગોની ચળવળના મારા અમુક સહકર્મીઓએ પ્રવાસે જવાની ઈચ્છા દર્શાવી, જો હું તેમની સાથે જોડાતો હોઉં. મેં હા પાડી. નક્કી કરાયું કે કોઈપણ સંજોગોમાં અમારા આયોજનમાં વેરુલમાં આવેલી બૌદ્ધ ગુફાઓની મુલાકાત તો હોવી જ જોઈએ. આયોજન કરાયું કે હું નાસિક જાઉં અને બાકીના મારી સાથે નાસિકથી જોડાશે. વેરુલ જવા માટે અમારે ઔરંગાબાદ જવું પડે. ઔરંગાબાદ એ મુસ્લિમ હૈદરાબાદ સ્ટેટમાં આવેલું એક નગર છે અને તે હિંદ એકઝાલ્ટેડ હાઈનેઝ નિઝામના ડુમિનિયનમાં સમાવાયેલું છે.

ઔરંગાબાદના રસ્તે પહેલાં અમારે બીજા એક નગર દૌલતાબાદમાંથી પસાર થવું પડે કે જે પણ હૈદરાબાદ સ્ટેટમાં આવેલું છે. દૌલતાબાદ એક ઐતિહાસિક સ્થળ છે અને તે એક સમયે પ્રખ્યાત હિંદુ રાજા રામદેવ રાયની રાજધાની હતી. દૌલતાબાદનો કિલ્લો એક પ્રાચીન ઐતિહાસિક સ્થાપત્ય છે અને જો કોઈ પ્રવાસી નજીકના વિસ્તારમાં હોય તો તેની મુલાકાત લેવાનું ચૂકવું જોઈએ નહિ. આ મુજબ અમે લોકોએ પણ દૌલતાબાદના કિલ્લાની મુલાકાતને અમારા કાર્યક્રમમાં સમાવી હતી.

અમે અમુક બસ અને પ્રવાસ માટેની મોટરગાડીઓ ભાડે કરી હતી. અમે કુલ ત્રીસ વ્યક્તિ હતા. યેઓલા જવા અમે નાસિકથી શરૂઆત કરી. યેઓલા ઔરંગાબાદના રસ્તે છે. અમે જાણીજોઈને અમારા પ્રવાસના કાર્યક્રમને જાહેર નહોતો કર્યો. અસ્પૃશ્ય પ્રવાસીને દેશના દૂરના વિસ્તારોમાં જે મુશ્કેલીઓ ભોગવવી પડતી હોય તેને ટાળવા માટે અમે છુપી રીતે પ્રવાસ કરવા ઈચ્છતા હતા. જે જગ્યાએ અમે વિરામ લેવાનો હતા તે કેન્દ્રો પર ફક્ત અમારા લોકોને અમે જાણ કરી હતી. તે અનુસાર, અમારા રસ્તે અમે નિઝામના રાજ્યના ઘણાં ગામડાઓમાંથી પસાર થયા, પણ અમને અમારા લોકોમાંથી કોઈ મળવા આવ્યું નહિ.

દૌલતાબાદની પરિસ્થિતિ સ્વાભાવિક રીતે અલગ હતી. ત્યાં અમારા લોકોને જાણ કરાઈ હતી કે અમે આવીએ છીએ. તેઓ અમારા માટે રાહ જોઈ રહ્યા હતા અને નગરના પ્રવેશ પાસે એકઠા થયા હતા. તેમણે અમને ત્યાં ઉતારીને પહેલાં યા અને નાસ્તો કરીને પછી કિલ્લો જોવા જવાનું કહ્યું. અમે એમની વાત ન માન્યા. અમને યાની ખૂબ તલબ લાગી હતી પણ સાંજ થાય તે પહેલા કિલ્લો જોવા માટે અમારે પૂરતો સમય જોઈતો હતો. તેથી અમે કિલ્લા માટે નીકળ્યા અને અમારા લોકોને કહ્યું કે અમે પાછા ફરતી વખતે યા પીશું. એ મુજબ અમે અમારા વાહનચાલકોને આગળ વધવા કહ્યું અને થોડી મિનિટોમાં અમે કિલ્લાના દરવાજે પહોંચ્યા.

રમજાનનો મહિનો હતો, મુસલમાનો માટે ઉપવાસનો મહિનો. કિલ્લાની બરાબર બહાર નાનકડી કુંડી છે અને તેમાં છલોછલ પાણી ભરેલું હતું. તેની આજુબાજુ પહોળી જગ્યામાં પથ્થર પાથરેલા છે. અમારા ચહેરા, શરીર અને કપડાં ઉપર અમારા પ્રવાસ દરમિયાન ધૂળ જામી ગઈ હતી અને અમારે બધાંએ યોખ્ખાં થવું હતું. વઘારે વિચાર્યા વગર, અમારામાંના અમુકે કુંડીમાંથી પાણી લઈને પથ્થર પર તેમના ચહેરા અને પગ ધોયા. આ સામાન્ય સ્નાનવિધિ પછી અમે કિલ્લાના દરવાજે ગયા. અંદર હથિયારધારી સૈનિકો હતા. તેમણે મોટા દરવાજા ખોલ્યા અને અમને કમાનદાર પ્રવેશદ્વારમાં પ્રવેશ આપ્યો.

અમે હજુ કિલ્લામાં જવા માટેની પરવાનગી મેળવવાની પ્રક્રિયા દરવાનને પૂછવાનું શરૂ જ કર્યું હતું તે દરમિયાન એક સફેદ લહેરાતી દાઢીવાળા ઘરડાં મુસ્લિમ વ્યક્તિ પાછળથી બૂમ પાડતા આવી રહ્યા હતા, "ઢેડોએ કુંડીને અભડાવી છે!" તરત જ બધાં યુવાન અને ઘરડાં મુસલમાનો જે નજીકમાં હતાં તે જોડાઈ ગયા અને બધાં અમને ભાંડવા લાગ્યા. "ઢેડ ધમંડી થઈ ગયા છે. ઢેડ તેમનો ધર્મ ભૂલી ગયા છે. ઢેડોને સબક શીખવાડવો જ પડશે." તેમણે ભયાનક સ્વરૂપ ધારણ કર્યું.

અમે તેમને કહ્યું કે અમે બહારગામના છીએ અને તે વિસ્તારના રિવાજો નથી જાણતા. તેમણે તેમના ક્રોધની આગ હવે તે વિસ્તારના અસ્પૃશ્યો પર વરસાવી, જેઓ ત્યાં સુધીમાં દરવાજે પહોંચી ગયા હતા. "તમે આ બહારના વ્યક્તિઓને કેમ નહોતું કહ્યું કે આ કુંડી અસ્પૃશ્યો ન વાપરી શકે?" આ પ્રશ્ન તેમણે તેમણે વારંવાર પૂછ્યે રાખ્યો. બિચારા અસ્પૃશ્યો! અમે જ્યારે કુંડીના વિસ્તારમાં પ્રવેશ્યા ત્યારે તેઓ ત્યાં ન હતા. તે ખરેખર અમારી ભૂલ હતી, કારણકે અમે પૂછપરછ કર્યા વગર આ કર્યું હતું. સ્થાનિક અસ્પૃશ્યોએ વિરોધ કર્યો કે એ એમની ભૂલ નથી.

પરંતુ મુસલમાનો અમારી રજૂઆત સાંભળવા તૈયાર ન હતા. તેમણે તેમને અને અમને ભાંડવાનું ચાલુ રાખ્યું. ગાળો એટલી અભદ્ર હતી કે અમે અસ્વસ્થ થઈ ગયા. ત્યાં સરળતાથી રમખાણ અને સંભવતઃ ખૂન થઈ જાત. અમારે અમારી

જાતને રોકવાની હતી. અમે ફોજદારી કેસમાં સામેલ થવા નહોતા ઈચ્છતા જેનાથી અમારા પ્રવાસનો ઓચિંતો અંત આવી જાય.

ટોળામાંનો એક જુવાન મુસ્લિમ બોલ્યા કરતો હતો કે દરેકે તેમના ધર્મ મુજબ વર્તવાનું રહેશે જેનો અર્થ થતો હતો કે અસ્પૃશ્યોએ જાહેર કુંડીમાંના પાણીનો ઉપયોગ કરવો નહિ. હવે હું અધીરો થયો, અને થોડા ગુસ્સાભરેલા અવાજમાં મેં તેને પૂછ્યું કે, “શું તમારો ધર્મ આ શીખવે છે? એક અસ્પૃશ્ય જો મુસલમાન બની જાય તો તમે તેને કુંડીમાંથી પાણી લેતા રોકશો?” આ સીધા પ્રશ્નોની મુસલમાનો ઉપર કંઈક અસર થઈ હોય તેવું લાગ્યું. તેમણે કોઈ જવાબ ન આપ્યો અને મૂંગા મોઢે ઉભા રહી ગયા.

દરવાન તરફ ફરીને મેં ફરીએકવાર ગુસ્સાભરેલા અવાજમાં પૂછ્યું, “અમે કિલ્લામાં જઈ શકીએ કે નહિ? કહો અમને; જો અમે ન જઈ શકીએ તો અમારે અહીં નથી રોકાવું.” દરવાને મારું નામ પૂછ્યું. મેં કાગળ પર લખી આપ્યું. દરવાન તે કાગળ અંદર અધિક્ષક પાસે લઈ ગયો અને બહાર આવ્યો. અમને કહેવાયું કે અમે કિલ્લામાં જઈ શકીએ પણ કિલ્લામાં અમે ક્યાંય અડી શકીએ નહિ. અને એક હથિયારધારી સૈનિકને અમારી સાથે આવવા આદેશ અપાયો જે ધ્યાન રાખે કે અમે આદેશનું ઉલ્લંઘન તો નથી કરતાં.

મેં અગાઉ એક દાખલો આપ્યો હતો એ બતાવવા માટે કે એક વ્યક્તિ કે જે હિંદુ માટે અસ્પૃશ્ય છે તે પારસી માટે પણ અસ્પૃશ્ય છે. આ પ્રસંગ દર્શાવે છે કે જે વ્યક્તિ હિંદુ માટે અસ્પૃશ્ય છે તે મુસલમાન માટે પણ અસ્પૃશ્ય છે.

VIKALP KOTWAL

પ્રકરણ - ૫

[દાકતર યોગ્ય સારવાર આપવાની ના પાડે છે અને યુવાન મહિલા મૃત્યુ પામે છે]

હવે પછીનો પ્રસંગ પણ એટલો જ વાસ્તવિકતા પર પ્રકાશ પાડનારો છે. આ પ્રસંગ કાઠિયાવાડના એક ગામની શાળાના એક અસ્પૃશ્ય શિક્ષક વિષે છે. અને તે મિ.ગાંધી દ્વારા પ્રકાશિત જર્નલ, યંગ ઇન્ડિયામાં ૧૨ ડીસેમ્બર, ૧૯૨૯ના અંકમાં નિમ્નલિખિત પત્રમાં નોંધાયેલો છે. તે શિક્ષકે તેમની પત્ની કે જેમની હમણાં જ પ્રસૂતિ થઇ હતી, તેની સારવાર માટે હિંદુ દાકતરને બોલાવવામાં કેવી તકલીફો પડી હતી તે તેમજ સારવારના અભાવે કેવી રીતે તેમના પત્ની અને બાળકનું મૃત્યુ થયું તે વર્ણવે છે. પત્ર આ મુજબ છે.

“આ મહિનાની ૫ તારીખે અમારે ત્યાં બાળકનો જન્મ થયો. ૭ તારીખે મારા પત્ની બીમાર થયા અને તેમને અતિસાર થયા. તેમની પ્રાણશક્તિ ક્ષીણ થઇ રહી હોય તેવું લાગતું હતું અને તેમની છાતી પર સોજો આવી ગયો. તેમને શ્વાસ લેવામાં તકલીફ પડવા માંડી અને પાંસળીઓમાં તેમને તીવ્ર દુખાવો થવા લાગ્યો. હું દાકતરને બોલાવવા ગયો પણ તેણે કહ્યું કે તે હરિજનના ઘરે નહિ જાય અને તે બાળકનું પરીક્ષણ કરવા પણ તૈયાર ન હતો. પછી હું નગરશેઠ અને ગરાસીયા દરબાર પાસે ગયો અને મને મદદ કરવા તેમને આજીજી કરી. નગરશેઠે દાકતરને હું બે રૂપિયા ફી ભરીશ તેની જામીનગીરી આપી. પછી દાકતર આવ્યો, પણ એ શરત સાથે કે તે હરિજન વસાહતની બહારથી જ પરીક્ષણ કરશે. હું મારા પત્નીને નવજાત બાળક સાથે વસ્તી બહાર લઇ ગયો. પછી તે દાકતરે તેનું થર્મોમીટર એક મુસ્લિમને આપ્યું. તે મુસ્લિમે થર્મોમીટર મને આપ્યું અને મેં તે મારા પત્નીને આપ્યું. થર્મોમીટર લગાડ્યા બાદ એ જ પ્રક્રિયા મુજબ તે પરત કર્યું. સાંજના આઠ વાગ્યા હતા અને દાકતરે દીવાના પ્રકાશમાં થર્મોમીટર જોઇને કહ્યું કે દર્દીને ન્યુમોનિયા છે. પછી દાકતર ગયો અને દવા મોકલી. હું બજારથી થોડી અળસી લાવ્યો અને મારા પત્નીને આપી. મેં બે રૂપિયા ફી આપેલી હોવા છતાં દાકતરે પાછળથી તેને જોવાનો ઇન્કાર કર્યો. રોગ ખતરનાક હતો અને ફક્ત ભગવાન જ અમને મદદ કરી શકત.

જીવનનો દીવો હોલવાઈ ગયો. આજે બપોરે બે વાગ્યે તેનું મૃત્યુ થઇ ગયું.”

એ અસ્પૃશ્ય શિક્ષકનું નામ નથી આપવામાં આવ્યું. તે જ રીતે દાકતરના નામનો પણ ઉલ્લેખ નથી. એ લોકો બદલો લેશે એ વિચારથી એ અસ્પૃશ્ય શિક્ષક ગભરાયેલા હતા. છતાં એમની વિનંતીથી આ પત્ર પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો. તથ્યો નિર્વિવાદિતપણે સાચાં છે.

કોઈ સમજૂતી જરૂરી નથી. ભણેલો હોવા છતાં દાકતરે કટોકટીની સ્થિતિમાં રહેલ મહિલાને થર્મોમીટર લગાવવાની તેમજ તેણીને સારવાર આપવાની મનાઈ કરી. પરિણામે તે મહિલા મૃત્યુ પામ્યાં. તેના વ્યવસાય માટે બંધનકર્તા એવી આચાર સંહિતાને બાજુ પર મૂકી દેતાં તેને પશ્ચાતાપ પણ ન અનુભવાયો. હિંદુ એક અસ્પૃશ્યને અડકવા કરતાં અમાનવીય બનવાનું પસંદ કરશે.

VIKALP KOTWAL

પ્રકરણ - ૬

[એક યુવાન કારકૂનને ભાંડવામાં આવે છે અને તે નોકરી છોડી દે ત્યાં સુધી તેને ધમકી આપવામાં આવે છે]

એક પ્રસંગ આના કરતાં પણ વધુ કરુણ છે. બોમ્બેમાં દાદરના કસારવાડી (બિનની મીલ પાછળ) ખાતે ૬ માર્ચ, ૧૯૩૮ના રોજ શ્રી ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિકની અધ્યક્ષતા હેઠળ ભંગીઓની એક બેઠક યોજાઈ હતી. આ બેઠકમાં એક ભંગી યુવાને નીચે મુજબ પોતાનો અનુભવ વર્ણવ્યો હતો.

મેં ૧૯૩૩માં વર્નાક્યુલરની આખરી પરીક્ષા પાસ કરી. મેં યોથા ધોરણ સુધી અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કર્યો છે. મેં શિક્ષકની નોકરી માટે બોમ્બે મ્યુનિસિપાલિટીની સ્કૂલ્સ કમિટીને અરજી કરી, પણ જગ્યા ખાલી ન હોવાના કારણે નોકરી ન મળી. પછી મેં તલાટીની નોકરી માટે અમદાવાદના બેકવર્ડ ક્લાસીસ ઓફિસરને અરજી કરી અને મને નોકરી મળી ગઈ. ૧૯ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૩૬ના રોજ ખેડા જિલ્લાના બોરસદ તાલુકાની મામલતદાર કચેરીમાં હું તલાટી તરીકે નિયુક્ત થયો.

ભલે મારું કુટુંબ મૂળ ગુજરાતનું હતું, પણ હું ગુજરાત ક્યારેય નહોતો ગયો. ત્યાં જવાનો આ મારો પહેલો પ્રસંગ હતો. એ જ રીતે હું નહોતો જાણતો કે સરકારી કચેરીઓમાં પણ અસ્પૃશ્યતા રાખવામાં આવતી હશે. ઉપરાંત મારી અરજીમાં ઉલ્લેખ હતો કે હું હરિજન છું તેથી હું જાણતો હતો કે કચેરીના મારા સહકર્મીઓ પહેલેથી જાણતાં હશે કે હું કોણ છું. આમ છતાં હું જ્યારે તલાટીના હોદ્દાનો હવાલો લેવા પહોંચ્યો ત્યારે મામલતદાર કચેરીના કારકૂનનું વર્તન જોઈને હું આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો.

કારકૂને તોછડાઈથી પૂછ્યું, “તું કોણ છે?” મેં જવાબ આપ્યો, “સાહેબ, હું હરિજન છું.” તેણે કહ્યું, “આઘો જા, દૂર ઊભો રહે. મારી નજીક ઊભા રહેવાની તેં હિંમત કેવી રીતે કરી! તું કચેરીમાં છે, જો તું બહાર હોત તો મેં તને છ લાત મારી હોત. તેં નોકરી માટે અહીં આવવાની ધૃષ્ટતા કરી!” ત્યારબાદ તેણે મને મારું પ્રમાણપત્ર અને તલાટી માટેનો નિયુક્તિપત્ર નીચે જમીન પર મૂકવા કહ્યું. પછી ત્યાંથી તેણે તે લીધાં.

જ્યારે બોરસદ ખાતે હું મામલતદાર કચેરીમાં ફરજ બજાવતો હતો ત્યારે મને પીવાનું પાણી મેળવવામાં ખૂબ મુશ્કેલી પડી. કચેરીના વરંડામાં પીવાના પાણીના પીપ મૂકેલા હતાં. તેમને સંભાળવા એક માણસ રાખેલો હતો. તેનું કામ હતું કે કચેરીમાં કારકૂનોને જ્યારે પણ પાણીની જરૂર પડે, તેણે પહોંચાડવું. તેની ગેરહાજરીમાં કર્મચારીઓ જાતે પાણી લઈને પી શકતા. તે મારા કિસ્સામાં અશક્ય હતું. હું પીપને અડી ન શકતો કારણકે મારા અડકવાથી પાણી પ્રદૂષિત થઈ જાય અને તેથી મારે તે પાણીના પીપ સંભાળનારની દયા પર નભવું પડતું. મારા ઉપયોગ માટે પાણી એક નાના કટાયેલા ઘડામાં રાખવામાં આવતું. તેને મારા સિવાય કોઈ અડતું નહિ કે ધોતું પણ નહિ. આ ઘડામાં તે માણસ મને પાણી નાંખી આપતો. પરંતુ હું પાણી તો જ મેળવી શકતો કે જો તે માણસ હાજર હોય. આ માણસને મને પાણી પૂરું પાડવું ગમતું નહિ. મને પાણી માટે આવતો જોઈ તે દૂર જતો રહેતો, જેનું પરિણામ એ આવતું કે મારે પાણી વગર ચલાવવું પડતું; અને એવા દિવસો ઓછાં ન હતા કે જ્યારે મને પાણી ન મળ્યું હોય.

મને રહેઠાણ માટે પણ એવી જ મુશ્કેલીઓ નડી. હું બોરસદમાં અજાણ્યો હતો. કોઈ જાતિવાદી હિંદુ મને મકાન ન આપત. બોરસદના અસ્પૃશ્યો મને રહેવા માટે જગ્યા આપવા તૈયાર ન હતા કારણકે તેમને હિંદુઓ નાખુશ થઈ જવાનો ડર હતો. આ હિંદુઓ મને નોકરી કરતો જોવા નહોતા માંગતા. આનાથી ઘણી વધારે મુશ્કેલીઓ ખોરાક માટે હતી. એવી કોઈ જગ્યા કે વ્યક્તિ નહોતી કે જેની પાસેથી હું મારું ભોજન મેળવી શકું. હું સવારે અને સાંજે ભજીયા ખરીદતો. ગામની બહાર કોઈ એકાંત જગ્યાએ તે ખાતો અને આવીને રાત્રે મામલતદાર કચેરીના વરંડામાં ફૂટપાઠ પર સૂઈ જતો. આ રીતે મેં ચાર દિવસ પસાર કર્યા. આ બધું મારા માટે અસહ્ય બની ગયું. પછી હું મારા વડવાઓના ગામ જંત્રાલ રહેવા ગયો. તે બોરસદથી આશરે છ માઈલ દૂર હતું. દરરોજ મારે આશરે અગિયાર માઈલ ચાલવું પડતું. મેં આવું દોઢ મહિના સુધી કર્યું.

ત્યારબાદ મામલતદારે મને કામ શીખવા તલાટી પાસે મોકલ્યો. આ તલાટીને ત્રણ ગામનો હવાલો સોંપાયેલો હતો; જંત્રાલ, ખાપુર અને સૈજપુર. જંત્રાલ વડું મથક હતું. હું જંત્રાલમાં આ તલાટી સાથે બે મહિના હતો. તેણે મને કશું જ ન શીખવાડ્યું અને હું ક્યારેય એક પણ વખત ગ્રામ કચેરીમાં પ્રવેશ્યો નહિ. ખાસ કરીને ગામનો સરપંચ દુશ્મનાવટભર્યો હતો. એક વખત તેણે કહ્યું હતું, “તારા સાથીઓ, તારો બાપ, તારો ભાઈ આ ગ્રામ કચેરીની સફાઈ કરનારા સફાઈકર્મીઓ છે અને તારે કચેરીમાં અમારા સમોવડિયા તરીકે બેસવું છે? ધ્યાન રાખજે, વધુ સારું રહેશે કે તું આ નોકરી છોડી દે!”

એક દિવસ તલાટીએ મને ગામની વસતીનું કોષ્ટક તૈયાર કરવા માટે સૈજપુર બોલાવ્યો. હું જંત્રાલથી સૈજપુર ગયો. મેં જોયું કે ત્યાં સરપંચ અને તલાટી ગ્રામ કચેરીમાં કંઈક કામ કરી રહ્યા હતા. હું ગયો, કચેરીના દરવાજા નજીક ઊભો રહ્યો

અને 'સુપ્રભાત' કહી અભિવાદન કર્યું પણ તેમણે મારી નોંધ લીધી નહિ. હું લગભગ પંદર મિનિટ બહાર ઉભો રહ્યો. હું જીવનથી થાકી ગયો હતો અને આ રીતે નજરઅંદાજ અને અપમાનિત થવાથી ખિજાતો હતો. ત્યાં જે ખુરશી પડી હતી તેના પર હું બેસી ગયો. મને ખુરશી પર બેઠેલો જોઈને સરપંચ અને તલાટી શાંતિથી મને કશું કહ્યા વગર ત્યાંથી નીકળી ગયા.

થોડીવાર પછી લોકો આવવા માંડ્યા અને ટૂંક સમયમાં મારી આસપાસ એક મોટું ટોળું ભેગું થઇ ગયું. ગામના પુસ્તકાલયનો ગ્રંથપાલ આ ટોળાની નેતાગીરી કરી રહ્યો હતો. મને સમજાતું નહોતું કે શા માટે એક શિક્ષિત વ્યક્તિએ આ ટોળાની નેતાગીરી કરવી જોઈએ. પછી મેં જાણ્યું કે એ ખુરશી તેની હતી. તેણે ખૂબ ગંદી ભાષામાં મને ભાંડવાનું શરૂ કર્યું. રાવણિયા(ગ્રામ સેવક)ને સંબોધીને તેણે કહ્યું, "કોણે આ ભંગીના ગંદા કૂતરાને ખુરશી પર બેસવાની મંજૂરી આપી?" રાવણિયાએ મને ઉભો કર્યો અને મારી પાસેથી ખુરશી લઇ લીધી. હું જમીન પર બેસી ગયો.

ત્યારબાદ ટોળું ગ્રામ કચેરીમાં પ્રવેશ્યું અને મને ઘેરી લીધો. તે ગુસ્સે ભરાયેલું તોફાની ટોળું હતું, જેમાંના અમુક મને ભાંડી રહ્યા હતા અને અમુક ધારિયા વડે મારા કટકા કરી નાંખવાની ધમકી આપી રહ્યા હતા. મેં તેમને માફી આપવા વિનવણી કરી અને મારા પર દયા ખાવા કહ્યું. તેની ટોળા પર કોઈ અસર થઇ નહિ. હું નહોતો જાણતો કે મારે મારી જાતને કેવી રીતે બચાવવી. પણ મારા મગજમાં વિચાર આવ્યો કે હું મામલતદારને પત્ર લખીને જાણ કરું કે મારા પર શું આફત આવી પડી હતી અને જો મને ટોળા દ્વારા મારી નાંખવામાં આવે તો મારા શરીરનો નિકાલ કેવી રીતે કરવો. મને આશા હતી કે જો ટોળાને માલૂમ પડશે કે હું તેમની વિરુદ્ધ મામલતદારને અહેવાલ મોકલી રહ્યો છું, તો તેઓ અટકી જશે. મેં રાવણિયાને કાગળ આપવા કહ્યું, જે તેણે આપ્યો. પછી મારી શાહીવાળી કલમ વડે મેં તેના પર મોટા અક્ષરોથી નીચે મુજબનું લખ્યું કે જેથી દરેક તેને વાંચી શકે.

“પ્રતિ

મામલતદારશ્રી, બોરસદ તાલુકો

સાહેબ,

પરમાર કાળીદાસ શિવરામના વંદન સ્વીકારશો. હું તમને વિનમ્રપણે જાણ કરું છું કે આજે મારા ઉપર મોતનો પંજો પડ્યો છે. એ ન થયું હોત જો મેં મારા માતાપિતાને સાંભળ્યા હોત. મારા માતાપિતાને મારા મૃત્યુની જાણ કરશો.”

મેં જે લખ્યું તે ગ્રંથપાલે વાંચ્યું અને તરત જ મને તે ફાડી નાંખવા કહ્યું, જે મેં કર્યું. તેમણે મારું ઘણું જ અપમાન કર્યું. “તું ઈચ્છે છે કે અમે તને તલાટી તરીકે સ્વીકારીએ? તું ભંગી છે અને તું કચેરીમાં પ્રવેશીને ખુરશી પર બેસવા માંગે છે?” મેં દયાની ભીખ માંગી અને વચન આપ્યું કે આનું પુનરાવર્તન નહિ થાય અને સાથે નોકરી છોડી દેવાનું પણ વચન આપ્યું. ટોળું વિખેરાયું ત્યાં સુધી મને સાંજના સાત વાગ્યા સુધી ત્યાં રાખવામાં આવ્યો. તલાટી અને મુખી હજુ સુધી નહોતા આવ્યા. ત્યારબાદ મેં પંદર દિવસની રજા લીધી અને બોમ્બે મારા માતાપિતા પાસે પરત થઇ ગયો.

VIKALP KOTWAL

Dr. Vikalp R. Kotwal

(M) 84697 43567

www.vikalpkotwal.org

“VIKALP KOTWAL” *Mobile Application*

SAMVIDHAAN Career Academy

- An institute for public services aspirants

Gandhinagar centre

B-401/b, Atria Business Hub, near Sargasan cross roads

Ahmedabad centre

B-211, Ganesh Plaza, near AMTS bus stop, Navrangpura

SAMVIDHAAN Publications

“Hetu”, 40-41, Shreejinagar, Bamroli road, Godhra

VIKALP KOTWAL